

O NEKIM ASPEKTIMA I MOGUĆNOSTIMA REVIZIJE SUVREMENE BOSANSKOHERCEGOVAČKE PROŠLOSTI**

Uvodne napomene

Polazeći od spoznaje da je povijesna istina u pravilu samo dio apsolutne (stvarne i sveobuhvatne znanstvene) istine, tj. prema dr. Đuri Šušnjiću „nauka nije istinita nego istinoidna“,¹ logično je pretpostaviti da se prag povijesne spoznaje treba i može mijenjati, tj. pomjerati unaprijed.

To upravo znači da ne postoji zauvijek dana povijesna istina, nego da je ona promjenjiva kategorija, da se mijenja bilo iz kojeg razloga: utvrđivanjem i otkrivanjem postojanja određenih zabluda povjesničara, namjerno iskrivljenih istina radi nekih „viših“ interesa ili zbog neznanja, novim razumijevanjem izvora, a posebice pronalaskom novih izvora spoznaja poznatog ili nekoga drugog podrijetla.

Imajući sve to na umu, razumno je utvrditi činjenicu da je revizija² prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije prijeko potrebna. Međutim, imajući u vidu osobitosti bivše jugoslavenske historiografije, ovdje se svakako otvaraju brojna pitanja kao: što sve treba revidirati, koja su to pitanja i koje interpretacije, a što je sve potrebno ponovno istražiti? Tim prije što su neke „krupne istine“, npr. o fašizmu s jedne strane te socijalizmu i komunizmu (kao antifašizmu) s druge strane, kao dva potpuno suprotstavljena pola, već prilično poljuljane, barem kada su u pitanju manifestacije nekih njihovih javnih oblika, sve u duhu dokaza da su oba totalitarna. Jedan je, dakle, problem revizije prošlosti, a drugi je problem traganja za novim znanstvenim istinama o nedovoljno istraživanim događajima iz prošlosti, mada ovdje i ne postoji stroga podijeljenost, jer svako znanstveno istraživanje, bilo čime da je

** Članak je objavljen u Zborniku radova sa znanstvenog skupa „Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije“, (Sarajevo, 3-4. 12. 2006.), u izdanju Instituta za istoriju Sarajevo, Sarajevo 2007., str. _____.

¹ Đuro Šušnjić, *Metodologija nauke. Kritika nauke*, Beograd 1999., str. 9.

² Latinski *revisio* – ponovno viđenje, ponovno gledanje, odnosno lat. *revidere* = pregledati, izvršiti pregled, ispitati (prema Š. Anić, A. Klaić, Ž. Domović, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 2002., str. 1242-1243). Blizak ovom jest i termin revaloriziranje (lat. *valor* = vrijednost) odnosno podizanje relativne vrijednosti. Dakle, revizija prošlosti obuhvaća preispitivanje odnosno ponovno vrednovanje prošlosti.

motivirano, zahtijeva sveobuhvatan znanstveni pristup. Ovdje je riječ o reviziji prošlosti.

Problem znanstvenih potreba za revizijom prošlosti

Postavlja se pitanje kada je nastala (ili otkada je postojala) potreba za revizijom naše prošlosti onakve kakvu nam je ostavila socijalistička historiografija?

Na ovo pitanje odgovor se čekao i oblikovao otprilike pedeset godina. Tek kada je nestao sustav u kojem je oblikovana naša historiografija, pojavile su se potrebe i zahtjevi za revizijom mnogih njezinih stajališta. Zašto? Razlozi su dvojaki: jedni su razlozi motivirali znanstvenike, a drugi nadriznanstvenike.

Naime, u sustavu koji je za nama nije postojala izgrađena odgovarajuća povijesna (znanstvena) kritika? Postojao je samo jedan aspekt kritike: je li neka povijesna interpretacija na liniji po Partijskom (misli se na KPJ odnosno SKJ) receptu marksističke historiografije, odnosno je li po mjeri Partijske ideologije?

Vrlo indikativan primjer za to su pokušaji nešto kritičnijeg stava prema historiografiji o Narodnooslobodilačkom ratu (NOR-u) i socijalističkoj revoluciji u Bosni i Hercegovini 1941.-1945. povjesničara Rasima Hurema na Savjetovanju o historiografiji 1982. godine u Sarajevu, što je izazvalo osporavanje nekih režimskih povjesničara toga razdoblja.³

Ovdje je jasno da su *kritičari bili kritizeri*, zaduženi partijski aktivisti, te da su u tome polazili više od stavova Partije, nego od argumenata znanosti. Nedvojbeno, dakle, socijalistička historiografija bila je režimska. Istraživalo se, financiralo i zaključivalo po mjeri partijske ideologije. Međutim, treba istaknuti činjenicu da su u područjima u kojima interes Partije nije bio upitan, pa i u kojima je manje bio upitan, ostvarena vrlo značajna istraživanja kojima je podignuta egzaktnost socijalističke historiografije, kako se ona naziva, za razliku od građanske koja djeluje u europskim (građanskim) durštvima. Ovdje je prije svega riječ o djelima Alojza Benca, Esada Pašalića, Adema Handžića, Hazima Šabanovića, Hamdije Kapidžića i drugih koja nisu zadirala u neke za Partiju osjetljive teme iz 19. i 20. stoljeća: etnonacionalnih odnosa, vjerskih zbivanja i dr.

Sasvim drugi motivi poticali su nadriznanstvenike da revidiraju suvremenu prošlost na prostorima bivše Jugoslavije, pa i Bosne i Hercegovine. Opet ponajviše zbog političkih razloga, što je rezultat potpune dominacije

³ Radovi s ovog skupa objavljeni su 1983. godine u publikaciji „Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945.-1982.)“, Sarajevo, 1983.

politike nad znanosti, oni su u prepoznatljivo nacionalističkom ruhu počeli revidirati sve što nije po mjeri nacionalista, najčešće ekstremno-političkih središta moći. Još je Branislav Đurđev upozoravao da su „ojačala nacionalistička stremljenja u našoj historiografiji ...“. „Grozim se“, ističe Đurđev „kad pomislim kakvu opasnost predstavlja jačanje nacionalizma u ruhu marksizma za razvitak socijalizma ... i stim u vezi kad zapazim jačanje nacionalističkih skretanja u historiografiji koja sebe smatra marksističkom ...“⁴ Ono što je tada, 1982. godine, bio slučaj, danas je pojava. Nadriznanstvenici, među kojima su najglasniji oni nacionalističke orijentacije, sasvim otvoreno iznose „svoju istinu“ o svemu i svačemu. Po njima nikada ništa nije valjalo u socijalističkom sustavu i socijalističkoj historiografiji, samo je „njihov“ narod bio ugrožen i obespravljen. O tome svakako treba raspravljati i na to treba ukazivati, tj. imati kritički pristup kako se ne bi dogodilo da subjektivni pristupi bilo iz kojih pobuda mimo znanstvenih, postanu superiorni nad objektivnom istinom koja se sporo gradi i afirmira u nekim područjima funkcioniranja društava u tranziciji kakvo je i bosanskohercegovačko. Uostalom, i uzmicanje pred znanstvenom neistinom također je nedopustivo i vodi historijsku znanost u degradaciju, ali ne samo nju, nego vuče unazad sve društvene tokove.

Dakle, historiografiji je danas potrebna revizija stanja: preispitivanje onoga što je do sada napisano i razvijena historijska kritika onoga što se danas unutar ove znanosti u vezi s predmetom istraživanja ove znanosti istražuje i piše. Ovakva dijagnoza stanja mora biti polazni motiv znanstvenika za revizijom prošlosti.

Postavlja se pitanje kako to ostvariti, kako izvršiti uspješnu reviziju bar najvažnijih pitanja suvremene bosanskohercegovačke prošlosti te kako uozbiljiti pristup na ovom poslu u budućim povijesnim istraživanjima?

Najvažniji problem u svemu tome jest problem stanja i dostupnosti povijesnih izvora u Bosni i Hercegovini i okruženju. Upravo taj problem u središtu je promišljanja iznesenih u ovom prilogu.

Ne želeći veličati ulogu izvora u istraživačkom procesu, u odnosu na značaj samog povjesničara, ipak, moram istaknuti da su izvori pitanje svih pitanja za povijesnu znanost. Ako su izvori sačuvani i dostupni, pitanje njihova pravilnog razumijevanja i znanstvene interpretacije neminovno će uslijediti prije ili kasnije. Ako se to i ne dogodi iz bilo kojeg razloga, sasvim je izvjesno da će se u isto ili neko buduće vrijeme pojaviti odgovarajući interpretator-istraživač i znanstvena će istina ugledati svjetlost dana. Ako pak izvora nema, onda se mogućnost unošenja subjektivnog, mitskog i hipotetičkog značajno povećava.

⁴ Diskusija Branislava Đurđeva, *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945.-1982.)*, Sarajevo, 1983, str. 125.

Značaj povijesnih izvora za znanstvenu interpretaciju disolutivnih procesa socijalističke Jugoslavije

Znanstvena potreba za revizijom prošlosti o kojoj je riječ, značajno je posljedica upravo odnosa društva, institucija kulture i znanosti pa otuda i povjesničara i povijesne znanosti prema stanju povijesnih izvora, njihovu istraživanju, zaštiti i korištenju.

Naime, iako je za sve sudionike brige o povijesnim izvorima potpuno neosporna spoznaja da su oni po mnogim svojim osobitostima nedostadni, još uvijek nisu izgrađeni mehanizmi za poboljšanje stanja: kako na nekoj vrsti sanacije stanja izvora kada je u pitanju vrijeme do kraja 1945. godine, tako i poboljšanja stanja izvora socijalističkog (1945.-1990.) i poslijesocijalističkog razdoblja (1991.-2005.) na čije se stanje itekako još uvijek utječe i može utjecati.

S obzirom na to da sam o osobitostima stanja povijesnih izvora, prvenstveno arhivske građe, više puta iznosio svoja stajališta koja su i objavljena,⁵ u ovoj bih se prigodi više osvrnuo na najnovije izvore tj. one koji su nastali i nastaju u razdoblju od 1991. godine.

Da bi izbjegli vlastitu odgovornost i stvorili mogućnost za drugačiju (svoju) interpretaciju (izvora) o svojim postupcima, sudionici događaja 1991.-1999. nastojali su ostaviti što manje tragova. U pravilu uvijek žrtva nastoji da se spozna cjelovita slika o događaju, dok počinitelj nekog zločina nastoji da se zataškaju svi tragovi o tome. Takva ponašanja i te kako su bila prisutna u vrijeme raspada socijalističke Jugoslavije (od 1991. do 1999.), i to kod svih sudionika zbivanja promatrano s razine vladajućih režima u novonastalim zemljama – posebno u Srbiji i Crnoj Gori, Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini. Ovdje je riječ o obveznosti novonastalih država da poštuju odredbe međunarodnih konvencija o zaštiti kulturnih dobara svih vrsta te o neophodnosti institucionalne organiziranosti mehanizama da se izvori (dokumenti i dokazi svih vrsta) o radu ratnih organa sačuvaju, između ostalog zato što su te obveze ili naslijedile (preuzele) od prethodne države, ili su ih prihvatile prijamom u Ujedinjene narode. Tim prije što je i prije jugoslavenskog konflikta u njima postojao sustav zaštite kulturnih dobara i u izvanrednim (ratnim i drugim) okolnostima.⁶

⁵ Između ostalog riječ je o radovima: Azem Kožar, *Historijski izvori i historiografija Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 29, Sarajevo, 1999., 321.-328.; Azem Kožar, *Neki aspekti političke indoktrinacije historije i arhivistike u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla, br. 5, Tuzla 2004., 15.-28.

⁶ *Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba* (poznata kao Haška konvencija) donesena je u Hagu 1954. godine i čini sve do sada temeljni akt zaštite kulturnih dobara. („Dodatak Sl. listu FNRJ“, br. 4, Beograd 2. 04. 1956., str. 1.-21.).

Tijekom ratnih zbivanja, koja su se događala u razdoblju od 1991. do 1999. godine (počevši od teritorija Slovenije, Hrvatske, pa preko Bosne i Hercegovine te na kraju Kosova), postojeći sustav zaštite drastično su narušile oružane vojne i paravojne formacije. Kulturna dobra obilježena u skladu s odredbama Haške konvencije bila su meta artiljerijskih oruđa i oružja, ili su namjerno uništavana miniranjem, spaljivanjem, pljačkom itd. Između ostalog stradale su ogromne količine pokretnih kulturnih dobara (arhivske, bibliotečne i muzejske građe), tj. izvora za historiografiju suvremenog doba.⁷

Osim ratnog razaranja stradanju kulturnih dobara pridonijela je i neodgovarajuća briga nadležnih ratnih organa vlasti te organa međunarodne zajednice. Aktualne vlasti nisu posvetile odgovarajuću pozornost zaštiti historijskih izvora o ratnim zbivanjima u ovom razdoblju uglavnom iz namjere da ne ostanu tragovi o njihovim necivilizacijskim ponašanjima koja su sankcionirana međunarodnim i narodnim (državnim) zakonodavstvima kao ratni zločin. Posebno su vodile računa da o tom djelovanju i ne nastanu odgovarajući dokumenti, tako da je stanje ove vrste izvora, koju uglavnom vodimo pod pojmom „arhivske građe“, veoma nedostatno. To znači da u djelovanju službenih ratnih organa vlasti, prije svega političkih i vojnih, nema nikakvih dokumenata ili ih ima vrlo malo. Nedostatni su i privredni i drugi fondovi iz tog razdoblja: rad tvornica oružja i drugoga ratnog materijala, rad nevladinih organizacija i sl. Osim toga, gotovo svi ratni dokumenti, posebno u političkim i vojnim organima, obilježeni su nekim stupnjem povjerljivosti, što ovu građu izuzima od mogućeg nadzora nadležnih arhiva općeg tipa tj. od stručne i društvene kontrole i stavlja je u nadležnost specijaliziranih arhiva koji nisu ni osnovani, itd. Dakle, i uz do rata uhodanog sustava registraturnog poslovanja, u ratnim okolnostima nisu ga primijenile najodgovornije strukture vlasti. Stoga je danas između ostalog teže dokaziva krivica osumnjičenih počinitelja ratnih zločina, jer su oni kao gospodari rata svakako nastojali ne ostaviti pisane tragove o svom djelovanju. Žrtve, pak, nisu mogle izravno utjecati na nastajanje i čuvanje dokumentacije o svojim stradanjima.⁸

Više o zaštiti kulturnih dobara vidi u: Azem Kožar, *Međunarodni i nacionalni sistem zaštite kulturnih dobara u ratnim okolnostima*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla, Tuzla, 1997., 19.-35.; Vladimir Brguljan, *Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodni dobara*, Beograd – Zagreb, 1985.

⁷ Samo na prostoru Bosne i Hercegovine stradalo je otprilike 81. 000 dužnih metara arhivske građe i otprilike 400. 000 dužnih metara registraturnog materijala koji su se nalazili izvan arhiva. Azem Kožar, *Ratno stradanje arhivske građe Bosne i Hercegovine*, Sodobni arhivi, br. 21, Maribor, 1999., 287.-292.

⁸ Branka Prpa, *Stvaranje arhivskih fondova pri arhivskim ustanovama zemalja Jugoslavije za period jugoslavenskog rata 1991-1999. u konceptu oralne istorije*, Dijalog povjesničara – historičara, br. 7, Zagreb, 2003., 19.-23.

Ni nakon okončanja rata u mnogim sredinama nije došlo do bitnije promjene stanja jer i postojeće vlasti, koje su uglavnom nastavile politiku svojih prethodnika, strahuju od spoznaje ratne istine. Otuda na ovom planu organi naznačenih država nisu poduzeli odgovarajuće mjere da se kompenzira bar dio ratom stradalih izvora, bar na način da se organizirano, od strane struke, uzmu odgovarajuća svjedočenja žrtava rata. To je stručni posao koji trebaju obavljati arhivi ili povijesni instituti. Razumljivo, i kod prikupljanja i korištenja te vrste povijesnih izvora postoje brojni zahtjevi i ograničenja, sve s ciljem da korištenje ovih dokumenata ne ostvari negativne učinke po osobnu sigurnost ljudi, tj. ne dovede u pitanje ljudska prava i slobode. Međutim, i uz sve to, prikupljanje i korištenje ovih dokumenata način je da se obnovi dokumentacijska osnova o ratnim zbivanjima i tako onemogućiti zataškavanje povijesne istine.⁹

Ni međunarodna zajednica nije prepoznala potpuni značaj ovog problema. U Bosni i Hercegovini tek je od 1993. godine počela pokazivati zanimanje za primjenu međunarodnih konvencija o kulturnim dobrima. Zatim, ni nakon rata nije uspjela da se ovo pitanje odgovarajuće uredi u novonastajućim pravnim propisima. Ono nije ni uvjet za prijam zemalja bivše socijalističke Jugoslavije u Europsku uniju. Ipak, u novije vrijeme, Europska unija u izvještajima svojih stručnjaka¹⁰ ukazuje na neophodnost izgradnje odgovarajuće kulturne i znanstvene politike svake zemlje. Zaštita kulturnih dobara u tome bi morala imati odgovarajuće mjesto i značaj.

Ovakav odnos države(a) i međunarodne zajednice vodi marginalizaciji i improvizaciji problema koji pridonose organiziranoj i institucionaliziranoj brizi o kulturnim dobrima, tj. o dokumentacijskoj osnovi minolog rata. Time se otežava, pa i onemogućava, sveobuhvatna znanstvena spoznaja. Jer, umjesto stručnog i znanstvenog pristupa izučavanju nacionalizma kao jednog od generatora konflikta među jugoslovenskim narodima, zataškavanjem pravih uzroka pozornost se usmjerava na prolazne posljedične probleme, što u krajnjem vodi pogrešnom dijagnosticiranju stanja. Nezamislivo je i znanstveno neobjašnjivo da se o ovim događajima prosuđuje na temelju izjava nekih novinara u masovnim medijima, političara – nerijetko ljudi niske razine znanja i sumnjivog ponašanja, a da istodobno nedostaju naredbe zapovjednika,

⁹ Isto. Tijekom i nakon rata mnoge nevladine organizacije, udruženja građana i dr. prikupili su brojna svjedočenja sudionika rata – posebno prognanika i žrtava rata. Iako je time donekle upotpunjen nedostatak arhivske građe, ovo nije ni po obimu ni po sadržaju sve ono što ova vrsta izvora može pružiti.

¹⁰ Takav je stručni izvještaj pod nazivom: *Kulturna politika u Bosni i Hercegovini*, od 10. rujna 2002. godine. Između ostalog u ovom izvještaju na str. 7. stoji: „Razvoj naslijeđa: Da li su pravni propisi za zaštitu spomenika i kulturnog naslijeđa odgovarajući i kakva je njihova primjena? Da li se poštuju međunarodne konvencije? Da li postoje sistemi stimulacije javnog i privatnog finansiranja naslijeđa?“

odluke vojnih i državnih ratnih organa i sve drugo što predstavlja povijesni izvor prve ruke. Otuda institucije kulture i znanosti trebaju postaviti svoje imperATIVE pred državu(e) i pred međunarodnu zajednicu, u cilju zaštite postojećih i nastanka novih izvora saznanja o ratnom konfliktu 1991.-1999., a sve u duhu standarda struke i znanosti uopće.

Zaključak

Zataškavanje povijesne istine zbog „viših interesa“ svoje partije, svog naroda i svoje političke opcije, jedan je od značajnih uzroka ratnih konflikata među jugoslovenskim narodima u razdoblju 1991.-1999. godine. U vrijeme socijalističke Jugoslavije takav pristup je, u određenoj mjeri, bio determiniran vodstvom Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) iako je ono nominalno osuđivalo korištenje konflikta u rješavanju sporova u jugoslovenskom društvu. Te svoje stavove Partija je provodila i preko institucija kulture i znanosti, što je ostavilo traga na njihove ukupne stručne i znanstvene rezultate.

U vrijeme raspada socijalističke Jugoslavije nacionalističke civilne i vojne strukture poduzele su mnoge aktivnosti da ne ostanu pisani tragovi o njihovim postupcima. I nakon rata njihovom „zaslugom“ nisu uređeni nacionalni sustavi zaštite kulturnih dobara (kao izvora saznanja) kompatibilni s međunarodnim propisima. Ovi novi oblici zataškavanja povijesne istine prerasli su u „zatvorene nacionalne sustave“, izravno i potpuno suprotstavljene potrebi da se dođe do znanstvene spoznaje o ratnim i drugim disolutivnim zbivanjima. Ni međunarodna zajednica (UNESCO, Europska unija i dr.) nije još uvijek uočila svu težinu takvih postupaka za mogućnost spoznaje znanstvene istine, kako s aspekta historiografije tako i niza drugih znanstvenih disciplina. Na taj se način, svjesnim ili nesvjesnim postupcima, sužava mogućnost spoznaje povijesne istine o uzrocima južnoslavenskih konflikata i time doprinosi produžavanju postojećih i nastajanju novih konflikata sa sve pogubnijim posljedicama. Sve to u osnovi znači da je stvaranje odgovarajućih pretpostavki za znanstvenom revizijom prošlosti iz razdoblja raspada socijalističke Jugoslavije vrlo složen problem, posebno zbog toga što je ono zbog relativno maloga vremenskog odmaka u praksi više politički nego znanstveni problem. Ipak, činjenica da je to još uvijek „živo“ pitanje, tj. da se još uvijek može kompenzirati, prikupiti i sačuvati od uništenja, značajan dio primarnih povijesnih izvora, prije svih arhivske građe, treba mobilizirajuće djelovati na sve progresivne snage u znanosti i društvu uopće da se na ovom planu hitno pristupi izradi i realizaciji konkrentnih znanstvenih projekata historičkog i multidisciplinarnog karaktera.

POVIJESNI ZBORNIK
godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe
br. 3, Osijek, 2008.

Nakladnik:

Odsjek za povijest - Filozofski fakultet Osijek

Za nakladnika:

Prof. dr. sc. Ivan Balta, predstojnik Odsjeka za povijest

Uredništvo:

Prof. dr. sc. Pavo Živković, Filozofski fakultet u Osijeku
Prof. dr. sc. Ivan Balta, Filozofski fakultet u Osijeku
Doc. dr. sc. Boško Marijan, Filozofski fakultet u Osijeku
Prof. dr. sc. Mithad Kozličić, Sveučilište u Zadru
Prof. dr. fra. Marko Karamatić, Franjevačka teologija Sarajevo
Prof. dr. sc. Azem Kožar, Filozofski fakultet u Tuzli
Prof. dr. sc. Márta Font, Bölcsészettudományi Kar Pécs
Prof. dr. sc. Marta Dobrotková, Filozofická fakulta v Trnave

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr. sc. Pavo Živković

Tajnik uredništva:

Mr. sc. Zlatko Đukić

Lektor i korektor:

Prof. dr. sc. Loretana Despot

Računalna obrada i prijelom

Ivan Nećak

Prijevod sažetaka na engleski:

Denis Pavić, prof.

Tisak:

Tiskara Soldo, Vukovar

Naklada: 300 primjeraka